

EÖRY VILMA

Kedves Olvasóim, korábbi Hallgatóim!

A rádióban elhangzott jegyzeteim néhány nagyobb témakört öleltek fel, az egyes jegyzetek pedig általában folytatásként követik az előzőt. Ez a módszer megmarad itt, a nyomtatott változatban is. A nagyobb témakörök kaptak összefoglaló címet, ezen belül alcímeket, az egyes jegyzeteknek azonban nincs címük, csak el vannak választva egymástól. Az egyes írások szűkebb témáját azonban megtalálhatják, ha az adott témakörön belül keresik, és a félkövérrel kiemelt kulcsszavakat figyelik!

I. A NYELV ÉS NYELVHASZNÁLAT MINT KÖZÖSSÉGÜNK LEGFŐBB ÖSSZETARTÓ EREJE

A NYELV MINT FOGALOM ÉS A NYELVHASZNÁLAT

1.

Ha nyelvi rádióműsorba kap meghívást az ember, végiggondolja, milyen témával illeszkedhetne úgy az előadások sorába, hogy azért egy kicsit másfélét is adjon, mint a többiek. Mindannyian a nyelvről beszélünk, és ez kiapadhatatlan forrás. Az a szakember számára is, és az érdeklődő hallgató számára is. Valamiféle gondolatmenetet azonban érdemes vezérfonalnak választani, hiszen különben partatlan lesz, amiről az ember beszél. A szemelgetés bárhonnan izgalmas lehet, nekem azonban rokonszenvesebb, ha követünk egy nem túl szigorú, de jól kirajzolódó gondolatmenetet. Remélem, az izgalmasság így sem marad el!

Kezdjük is mindjárt a címben jelzett fogalmak körüljárásával! Lásunk először egy példát! Nyelvünk nem indoeurópai nyelv és az idegenek magyar beszédében gyakori a nyelvi hiba. De mennyire mást jelent bennük a nyelv szó! Az első mondatban általában van szó nyelvünkről, inkább eredete és szerkezete, sőt egésze áll a középpontban, a nyelvi hiba azonban a nyelv rendszere, nyelvtana be nem tartását

vagy a társadalmi szokásaink megsértését jelenti, tehát a nyelvhasználatot érinti.

Mi is tehát a nyelv? Nagyon leegyszerűsítve olyan emberi kapcsolatteremtő eszköz, amely nyelvi elemek, lehetőségek összességéből áll. A mi tudatunkban is, akik iskolába jártunk, tanultunk nyelvtant, így él. Ismerünk szavakat és szabályokat, amelyekről úgy tudjuk, hogy alkalmazásukkal helyes mondatokat, szövegeket hozhatunk létre.

A nyelv létmódja azonban a **nyelvhasználat**, a működő nyelv. Csak ez az, amely hallható, látható, tehát fizikai valóságában is megjelenik. A közösség tagja, az egyes ember beszél, beszélget, előad, megbeszél, leír, megír stb. valamit, a többiek pedig jó esetben meghallgatják/elolvassák és megértik. Történetileg is így van ez. A nyelvek története során a közösség tagjai beszéltek egymással, az idő múlásával változott, hogy hogyan: változtak a szavak, változtak a nyelvtani formák, amelyeket használtak. A közösségi szokás szabályozta, hogy mi érthető és mi nem. A kezdetben vala az ige bibliai részlet vonatkozhat magára a nyelvre is. Az ige a Bibliában 'az Isten szava', a mindennapokra lefordítva 'a szó, a kimondott szó', és a magyarban csak később lett a szófaj neve. A kimondott vagy még inkább a leírt (hiszen különösen a régiek csak így maradhatnak ránk) szavak, mondatok, szövegek szolgáltak és szolgálnak alapul arra, hogy a tudósok a nyelvek tanulmányozásának eredménye alapján megalkossák szabályaikat, alapvetően a nyelvtanokat, és elvonatkoztassák a gyakorlatból, a nyelvhasználatból a nyelv általános fogalmát.

Létezik tehát az elvont, a tudatunkban élő **nyelv**, amely a nyelvhasználaton alapul, sőt ennek változásaival változik, és van a **nyelvhasználat**, amely anyanyelvünkön automatikus, szinte ösztönös. Az iskola vagy más képzés azonban tudatosítja bennünk a már ismert, de tudatosan még fel nem ismert szabályokat. Ettől kezdve a nyelv és a nyelvhasználat közötti kölcsönös viszony is felismerhetővé válik, természetesen, ha elég jó az oktatás.

H. TÓTH TIBOR

1.

A BIRTOKJELRŐL

Az *-é* birtokjel a birtokoshoz kapcsolódva a birtokszót helyettesíti: a szék lába a *széké*, a szomszéd háza a *szomszédé*, a nép nyelve a *népé*. Használatában könnyű hibázni: ezúttal hiányára és felesleges kitételére is mutatunk egy-egy példát.

Élőszóban, de írott szövegekben is gyakori hiba, hogy hasonlítás-kor elmarad a birtokjel – miként a következő mondatban is: *a problémára ők a szomszédnál is jobb megoldást találtak*. Ez így azt jelenti, hogy a szomszéd maga is egy megoldás. A közlő azonban azt akarta mondani, hogy *jobb megoldást találtak, mint amit a szomszéd talált*. Van tehát az ő megoldásuk, és van a szomszéd megoldása. A szomszéd megoldása pedig csak az *-é* birtokjellel adható vissza pontosan: *ők a szomszéd-é-nál is jobb megoldást találtak a problémára*. Sokszor jobban járunk, ha más szerkezetet választunk, pl.: *ők még annál is jobb megoldást találtak, mint amit a szomszéd*.

Előfordul olyan eset is, hogy az *-é* birtokjel fölöslegesen kerül a főnév végére, miként a következő mondatban is: *az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában van még a Petőfiének tulajdonított hajfűrt is*. – A mondatban a birtokjel kitétele hiba: ha valamit valakinek tulajdonítunk, az azt jelenti, hogy az ő tulajdonának tekintjük; inkább akkor használjuk ezt a kifejezést, ha valamilyen tetről, jellegzetességről, hatásról van szó; például: lehet vkinek tulajdonítani egy mondást, egy tettet, egy levelet; és nemcsak személynek, hanem eseménynek, dolognak is lehet jelentőséget tulajdonítani: pl. az amulettnek mágikus erőt tulajdonítunk. – Kiinduló példánkban arról van szó, hogy a kutatók a hajtincs tulajdonosának, birtokosának a költőt tartják, szerintük tehát a kézirattárban őrzött hajtincs Petőfié. Itt még szükségünk van az *-é* birtokjelre. De ha azt mondjuk, a tincset neki tulajdonítják, akkor a birtokjelet el kell hagynunk: a hajfűrtöt tehát nem a Petőfiének, hanem *Petőfinek tulajdonítják*. A *tulajdonít* ige használata azonban itt pongyola, s bizonyára ez okozta, hogy a közlő összekeverte a *tart vminek vmit*

szerkezettel: a **tart** ige mellett ugyanis már tényleg szükségünk lenne az **-é** birtokjelre: a hajtincset a költő hajtincsenek, vagyis a **Petőfiének tartják**. Hogy ezt a bonyodalmat elkerüljük, jobban tesszük, ha másképpen fogalmazunk, pl. így: *a hajfürtet valószínűleg a költőé, magáé Petőfié*.

Tanulásként azt érdemes hangsúlyoznunk, hogy az **-é** birtokjel éppen különleges tömörítő képessége miatt külön figyelmet kíván tőlünk. Ha nehéznek, bizonytalanoknak vagy túlzottan tömörnek érezzük a szerkezetet, inkább válasszunk más megoldást: ilyenkor akár mellékmonddal is lazíthatunk a birtokjeles forma szorításán.

2.

ABÚZUS, ABUZÁL

A latin *usus* jelentése 'használat, alkalmazás, szokás, szükséglet'; az **ab-** előjárószóval létrejött *abusus/abúzus* értelme pedig 'túlzott, rendellenes használat, kihasználás'; a jog területén: 'jogtalanság, helyzettel (hatalommal, vagyonnal, erővel) való visszaélés' vagy 'bántalmazás'. Az **abúzus** a jog és a bűnüldözés sajátos szakmai-hivatalos kifejezése. Az utóbbi időben azonban lépten-nyomon belebotlunk az **abúzus** főnévbe és szócsaládjába máshol is. Mind többször olvassuk-halljuk az **abuzív** melléknevet, de gyakori a latin tő ún. honosító képzős származéka, az **abuzál** ige, és ennek hajtásai is: az **abuzált** igenév és az **abuzálás** főnév. Íme, néhány példa! – Gyerekkorában több **abúzus** is érte. Verbális és kisebb súlyú testi **abúzus** miatt tettek panaszt a tulajdonos ellen. Nők és férfiak ellen egyaránt gyakran követnek el **abuzust**. Van verbális, lelki **abúzus**, fizikai, testi **abúzus**, szexuális **abúzus**; munkahelyi, otthoni, családi **abúzus**, gyermekkori és időskori **abúzus** stb. – A vádlott csak olyankor **abuzált**, ha ivott. Vannak, akik rendszeresen **abuzálnak** másokat. Sehol nem tanítják az **abuzált** gyerekek kezelését. – Oldalunkon megtalál minden tudnivalót az **abuzálás** témakörében. – Napjainkban a kamasz fiúk és lányok körében egyre terjed az **abuzív** viselkedés. Ha **abuzív** kapcsolatról van szó, az nem kizárólag fizikai bántalmazást jelenthet.

GERSTNER KÁROLY

1.

A SZAVAK SOKFÉLESÉGE*

Az emberi kapcsolattartás és az emberek közötti gondolatcsere (vagy egyre inkább meggyökeresedő szóval: kommunikáció) legfejlettebb eszköze az a csodálatos jelenség, amelyet emberi nyelvnek nevezünk. Ahhoz, hogy ez az eszköz rendeltetésének megfelelően működhessen, alapvetően három összetevőre van szükség. Először is tagolt beszédhangokra, másodsor szavakra, harmadszor pedig nyelvtani szabályokra. A beszédhangok különféle sorozatai alkotják a szavakat, amelyekből a nyelvtani szabályok segítségével mondatokat szerkeszthetünk. Maradjunk meg a szavaknál: nézzük meg, mi rejlik bennük, hogyan jönnek létre, miként alakul sorsuk a nyelv élete során, hogyan lehet vagy nem célszerű használni őket.

Aki valamennyire is érdeklődik a nyelv iránt, az tudhatja, hogy a szavak a világnak valós vagy ilyennek tartott jelenségeit nevezik meg önálló nyelvi jelek formájában. Ezekről a jelekről, vagyis a szavakról (és most már szűkítsük a kört a magyar szavakra) a nyelvtanban valamelyest járatosak mindenképpen, de az ösztönös nyelvhasználók is többféle dolgot állapíthatnak meg. Láthatjuk például, hogy sok szavunk úgynevezett tőszóként is képes megjelölni a világ elemeit: *kéz, szem, asztal, olvas, kék, öt, telefon* és még sok-sok ezer szó. Másokat toldalékokkal, konkrétan képzőkkel tehetünk alkalmassá arra, hogy új tárgyakat, fogalmakat vagy cselekvéseket fejezzünk ki velük: az imént említett szavakból kiindulva említhetjük például a következőket: *kezecke, szemez, asztalos, olvasgat, kékít, ötöd, telefonál*. Azt is tapasztaljuk, hogy tőszavakat egymáshoz illesztve, azaz összetételeket alkotva is új szavakat hozhatunk létre: *kézfej, mákszem, szembogár, műtőasztal, átolvas, sötétkék, ötszáz, telefonkönyv*, és még sorolhatnánk hosszasan. A szavakat azonban más szempontok alapján is csoportosíthatjuk. A szavak életéről szóló témánkat foly-

* A jegyzetekben rövidítéssel idézett források listája és egyszerűsített feloldása az 50. jegyzet után található.

tassuk azzal, hogy mit is tapasztalhatunk, ha egy szótár lapjait forgatjuk, például a Magyar értelmező kéziszótárt lapozgatjuk. Amikor sorra vesszük a szavakat, igen sokról azt mondhatjuk, hogy ismerjük őket, sőt talán mindenki ismeri őket, aki magyarul tud. Csupán néhányat említek: *anya, fut, piros, tegnap, valaki, csak* – ezek számos társukkal együtt a sok százezer szóból álló magyar szókészletnek a sok tízezer elemét tartalmazó központi részét alkotják.

Más szavakat viszont velünk együtt bizonyára sokan mások sem ismernek. Lássunk néhányat ezek közül is: *bobajka* 'karácsonyi süteményszakma' (főleg a magyar nyelvterület északkeleti részén ismerik); *csárog* 'nagy hangon beszél' (többféle is használják); *deget* 'kocsikenőcs' (főleg Erdélyben használatos), *lentet* 'siet; esetlenül fut' (főleg a Bakony vidékén), *merköce* 'sárgarépa' (a Dél-Dunántúlon) és hasonlóak – ezek bizonyos szűkebb vagy szélesebb tájegységekhez köthető nyelvjárási szavak vagy tájszavak. Más okok miatt lehetnek ismeretlenek a következő szavak: *diárium* 'napló', *kajdács* 'papagáj', *lemonya* 'citrom', *messzely* 'egy fajta ürmérték', *sáposkodik* 'aggályoskodik': ezek elavult vagy már teljesen kihalt, a mai nyelvben már nem használt szavak. Vagy nézzük a következőket: *adhézió* 'tapadóképeség' (Fiz), *akcidencia* 'véletlenszerű dolog, jelenség' (Fil), *alakzó* 'sablon; öntőforma' (Ipar), *fitogén* 'növényi eredetű' (Biol) stb.: ezek különféle szakmák, tudományterületek (az itteni sorrendben: fizika, filozófia, ipar, biológia) sajátos szavai, az adott szakterületek szókészletének, más szóval terminológiájának részei.

Számos szóról azt is tudjuk, de legalábbis sejthetjük, hogy valamilyen idegen nyelvből kerültek át a magyarba: *dzsungel, korrekt, kráter, lézer, nokedli, produkál, szankció* és hasonlóak. Erre hangalakjukból és bizonyos fokig jelentésükből következtethetünk, illetve szem- és fültanúi vagyunk megjelenésüknek a magyar nyelvben: a *bróker, drogдилер, menedzser* és hasonlóak az elmúlt mintegy három évtizedben váltak a magyar szókészlet részeivé.